

Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles

KARL PAJUSALU

2025. aastal tähistatakse eesti raamatu ja kirjakeele viiesaja-aastaseks saamist. Selle põhjuseks on teade 1525. aastal ilmunud mitmekeelsest vaimulikust trükisest, milles oli ka eestikeelseid tekste (vt Johansen 1959). Paraku ei ole seda 500 aasta vanust raamatut leitud, mistõttu pole täit kindlust selle autorites, keeltes ega sisus. Eesti kirjakeele ja raamatuloo algust ähmastab andmete nappus, seda on tulnud käsitleda, üldistades kaudset teavet ja fragmentaarseid keeleandmeid. Samas on reformatsioonijärgsel XVI–XVII sajandi Eesti- ja Liivimaal näha kohalike põhja- ja lõunaeestikeelsete tekstide laadi, autorkonna ja sihtrühmade kiiret mitmekesisust. Silmatorkav on esimeste eestikeelsete tekstide varieeruvus nii kirjaviisi, vormistiku kui ka sõnatähenduste poolest. Kirjakeele kahel esimesel aastasajal on tegu nn suurte muutuste aja eesti keelega, uuseesti keel oma tänapäevasel kujul oli alles sündimas (Prillop jt 2020: 29–32; Praakli, Koreinik 2020: 917–922). Siiski leidub juba vanimates eestikeelsetes tekstides eesti keele ja kultuuri jaoks keskseid sõnu ja nendega väljendatud mõisteid, nagu seda on *raamat* ning *kiri* 'kirjasõna' tähenduses. Vaatlen artiklis nende sõnade kasutuse kujunemist eesti kirjakeele algusaegadel, toetudes peamiselt eesti vana kirjakeele korpustele ja sõnaraamatutele. Püüan leida vastuseid küsimustele, kuidas ja miks hakkas eesti keeles erinevalt soome keelest sõna *raamat* tähistama mitut laadi raamatuid ja *kiri* on jäänud kasutusele kirjalike tekstide teistes tähendustes.

Andmed ja periodiseeringud

Keelte ajaloo uurimisel ja mõtestamisel on esmatähtis andmete küsimus. Mida kaugemale ajalukku läheme, seda fragmentaarsemaks muutuvad tavaliselt uurija kasutuses olevad andmed ning seda meelevaldsemad võivad olla nende põhjal tehtud üldistused. Keelte ajalooliste arengujärgkude eristamist võib oluliselt mõjutada eri aegadest talletatud andmete erinevus. Eesti keele ja eriti selle kirjakeele periodiseeringutest on hiljuti mitmekülgse sünteesiva ülevaate teinud Kristiina Praakli ja Kadri Koreinik (2020). Oma arutluskäigus eesti keele kujunemislöö etappide üle jõuavad nad andmete probleemini, osutades, et uurijatelt rohkem tähelepanu pälvivad kirjakeele ajaloo tähtteosed on keele periodiseerimisel mõneti „halvad andmed”, sest esindavad vaid üht keelevarianti ja väljendavad keele teadliku konstrueerimise tulemusi (Praakli, Koreinik 2020: 919). See on tõsi, kuid eesti raamatu aastal ei saa jätta mainimata, et suurtel laia levikuga trükistel on oma mõju kogu keele arengule, nagu seda on näha ka eesti keele ajaloost (vrd Õim 2023). Samas on hea tähele panna, et

eesti kirjakeele algusaegadest on jäänud peale trükiste tallele üsna spontaanse keele käsikirju, nagu XVII sajandi algusest Georg Mülleri jutlused või XVIII sajandi algusest Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamat, mis mõlemad ilmusid trükistena tunduvalt hiljem (Müller 1891; Vestring 1998). Eesti vanas kirjakeeles on juba algusest peale olnud esindatud eri tekstitüübid, kuigi kanoonilisi vaimulikke tekste loodi rohkem ja need on paremini säilinud. See, et just suured teosed püsivad pikemat aega ja kujundavad rohkem kirjakeele laadi, kehtib kirjakeelte arenguloos üldiselt, kuid keele arengust üldpildi saamiseks on tähtis koht ka väikestel tarbetekstidel jms. Vanimad eesti kirjakeele korpused, nagu Tartu Ülikoolis koostatud VAKK, hõlmavadki mitut tüüpi tekste.

Kuni XIX sajandini on ka eesti käsikirjalisi, sh tarbetekste valdavalt kirja pannud eesti keelt teise keelena rääkinud sakslased ning tekste on mõjutanud üleskirjutajate (peamiselt) saksa emakeel. Mõnel üksikjuhul, nt Turu käsikirjas XVII sajandi algupoolelt, on näha soome keele jooni (Kettunen 1930). Eesti kirjakeele kujunemist on kahtlemata mõjutanud teise emakeelega autorite keeleoskus ja tegevuse eesmärgid (Ross 2019). Eestlastest autorite tähtsus hakkas kasvama alles XVIII sajandil ning sedagi esmalt käsikirjaliste pietistlike tõlketekstide tõlkijatena (vt Põldmäe 2011; Laanekask 2004, 2019: 420–421). Emakeelsetest eestlastest said sõna otseses mõttes raamatukeele loojad alles XIX sajandil, kuid ka siis võib nende esimeste eestlastest autorite keeles märgata juba traditsiooniks kujunenud saksapärase keelekasutuse mõju (Metslang, Habicht 2019).

Eesti vana kirjakeele korpuste koostamisel on viimastel kümnenditel tehtud ära hiiglaslik töö: Tartu Ülikoolis Valve-Liivi Kingisepa, Külli Habichti ja Külli Prillopi juhtimisel, Tallinnas Eesti Keele Instituudis Kristiina Rossi ja tema töörühma sihi-kindla tegevusena. Tartus on loodud XV–XIX sajandi tekstide koondav vana kirjakeele korpus VAKK, Külli Prillop on täiendusena alustanud vana kirjakeele sõnastiku VAKS koostamist, Tallinnas on loodud eesti piiblitõlke ajalooline konkordants EPAK ja vanade kirikulaulude andmebaas VKLAB; avaldatud on hulk kommenteeritud allikapublikatsioone, vana kirjakeele grammatikaid ja sõnastikke. VAKK-i koostades on püütud andmeid mitmekesistada uuemate tekstidega, nii on XIX sajandi tekstide hulka lisatud vallakohtute protokolle mitmelt poolt Eestist (vt ka Pilvik jt 2019). XVIII ja XIX sajandi tekstid on paraku praegu digitaalselt kättesaadavad alles valikuliselt, kuid olukord ja uurimistöö võimalused on ometi palju paremad, kui olid kolmkümmend aastat tagasi (nt mitmeid vanu trükiseid saab lugeda rahvusraamatukogu digitaalarhiivist DIGAR).

Eesti vana kirjakeele korpustest ei saa siiski rääkida veel kui suurandmetest tänapäevases mõttes (vrd Praakli, Koreinik 2020: 926), pigem võiks sellisena käsitleda ja rakendada rikkalikku kultuurilist taustainfot, sh kultuuriajaloolisi uurimusi, nagu seda on ajastupõhised sissevaated keeleideoloogiatesse (Undusk 2012) ja baltisaksa kirjakultuuri (Lukas 2021) ning ajalooürikutesse kätketud keelekasutuse metaandmed. Eesti vana kirjakeele tekstid loodi kindlate ideoloogiliste ja/või praktiliste eesmärkidega uusaegses Põhja-Euroopa kultuuriruumis. Tekstide eripära jälgimiseks on eri võimalusi, mida saab siduda lingvistilise analüüsiga. Järgnevalt piiritlen

oma uurimisvälja, keskendudes eesti ajaloolisele kultuuriruumile omaste tuum-mõistete *raamat* ja *kiri* ning neid väljendavate sõnade kasutuse jälgimisele vanas kirjakeeles.

Viissada või tuhat aastat eesti raamatut

Kuigi tähistame eestikeelse raamatu 500-aastaseks saamist, on sõna *raamat* eesti keeles nähtavasti poole vanem. Sõna *raamat* kuulub vanavene laensõnade kihistusse koos mitme teise keskse ristiusu sõnaga, nagu *rist* ja *ristima*, *papp* ja *pagan* (ETY; Ross, Soosaar 2007; Soosaar 2020: 356). Neist sõnadest on kirjasõnas kõige varem registreeritud *papp* 'preester', mis esineb Henriku Liivimaa kroonikas lõpukaota kujul *Pappi* (vt Alvre 1984). Vanavene laensõnad tulid eesti keelde põhiliselt enne XIII sajandit, juba tuhatkond aastat tagasi. *Raamat* ja teised ristiusu sõnad on seotud idakristluse levikuga ning on vanavene keelde võetud kreeka keelest. Selle sõna algne vanakreekakeelne kuju oli mitmuslik *grámmata* 'kirjatähed', vanavene keelde kohandati see vormis *gramota* (ETY: raamat). Sama sõna on laenatud meie naaberkeeltesse: sm *raamattu*, lt *grāmata*, lv *rõntōz* (salatsiliivis *raomd* ~ *rānd*).

Ehkki sõna *raamat* oli nähtavasti kasutusel sajandeid varem, esineb see eesti keelses tekstis esmakordselt XVI sajandi keskel nn kirjas *moder'*ile 'emandale', samas tekstis on eesti kirjasõnas registreeritud esimest korda verb *kirjutama* (vt Ehasalu jt 1997: 115; Uibo 2020). Siin ei tähenda sõna *ramatat* siiski raamatut, vaid pigem tunnistust või (kinnitus)kirja, vastava lause *Me taha synnule Kunnige ramatat¹ leckatta* võiks tõlkida 'Ma tahan sinule kuninga kinnituskirja läkitada'. XVII sajandi eesti kirjakeeles sõna enam *a*-tüvelisena ei esine, selle asemele on tulnud põhiliselt *o*-lised vormid, nagu Mülleril *ramato* 'raamatu' (Habicht jt 2000: 288), Gösekenil *Rahmato* ~ *Raamato* (Kingisepp jt 2010: 586), leidub juba ka üksikuid *u*-tüvelisi vorme, nagu *Ramatu* (Habicht jt 2000: 288).

Kunagi vanavene keelest laenatud sõna *raamat* põhitähendus oli algul tõenäoliselt 'pühad kirjad', mille järgi on tänapäeva soome keelde kinnistunud sõna *Raamattu* Piibli tähenduses. Soome vana kirjakeele andmed näitavad, et soome keeleski on see sõna varem olnud kasutusel laiemas tähenduses, hiljem üldistus ühendist 'püha raamat' raamatu kui pühakirja tähendus. Sõna esineb soome kirjakeeles esmakordselt Micael Agricola 1544. aastal (Jussila 1998: 214), tema tekstides tähendas *raamattu* nii Piibli üht raamatut, nagu üht Moosese raamatut, kui ka 'püha raamatuna' kogu pühakirja. (Häkkinen 2004: 1007–1008)

Raamatust veel vanem läänemeresoome sõna on *kiri* (< **kirja*), sm *kirja* 'raamat', lv *kēra* 'kiri; kirjutis; muster' (ETY: kiri). Eesti keele vanimates tekstides esineb selle sõna põhivorm kohe lõpukaolisena kui *kiri*, seda on mõnel juhul kasutatud ka raamatu tähenduses. Sõna tüvi esineb esmakordselt eestikeelses tekstis XVI sajandi keskel verbis *kirjutama* eespool nimetatud kirjas *moder'*ile. Sõna alg tähendus on ilmselt olnud 'muster', nagu sõnades *vöökiri* või *kindakiri*, hiljem on sellest kujunenud

¹ Näidetes siin ja edaspidi autori esiletõstud.

kirjamärkide ja siis muu kirjapandu tähendused. Läänemeresoome keeltes on raamatu tähistamiseks sõna *kirja* hakatud kasutama peale soome keele ka vadja, isuri ja aunusekarjala keeles. Veel XIX sajandi teisel poolel on Ferdinand Johann Wiedemann (1973 [1893]: 289) eesti-saksa sõnaraamatus sõna *kiri* üheks tähenduseks esitanud *Buch* 'raamat'.

Sõnade *raamat* ja *kiri* varajane lai tähendusväli kujunes arvatavasti suurte mõjukeelte samatähenduslike sõnade eeskujul, on ju ka ladina *liber* tähendanud peale raamatu veel mitmesugust kirjutist, nimekirja, kataloogi jm; ladina *scriptum* nii kirjutatud üldiselt, kirja, raamatut, teksti jm; saksa sõnadel *Buch*, *Schrift* ja *Brief* on samuti mitmekesine kasutus. Eesti sõna *raamat* prototüüpne tähendus mahuka trükisena paistab olevat kinnistumas juba XVII sajandil, nagu osutavad järgnevalt esitatud näited.

Raamatute raamatust tähtraamatuni

Kristlikus kultuuriruumis on Piiblit nimetatud raamatute raamatuks, see peab sõnasõnalt paika XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi eestikeelsetes tekstides. Samas esineb juba sellel ajal *Ramat* 'raamat' päris erinevates seostes ja tähendustes.

Georg Mülleri jutlustes on *Ramat* 'raamat' harilik sõna, esinedes kokku 33 korral (vt Habicht jt 2000: 288). Kõige sagedamini kasutab Müller sõna ühe Piibli osa ehk raamatu või kirja tähenduses, nagu *Prophetj Esaia ramat* 'prohvet Jesaja raamat' (VAKK, Müller 1600 (2), 3), *Eebr. ramat* 'Heebrea raamat, st kiri heebrealastele' (VAKK, Müller 1600 (2), 5), *Pöha Apostle Pauluße ramat* 'püha apostel Pauluse raamat, st kirjad' (VAKK, Müller 1601 (38), 5), *Kun: Dauide Lauulo Ramat* 'kuningas Taaveti lauluraamat' (VAKK, Müller 1606 (39), 1). Samas esineb sõna ka kogu Piibli tähenduses, kuigi siis on selle ees enamasti mõni hinnanguline omadussõna: *Kaunis ramat (die Bibel)* 'kaunis raamat (Piibel)' (VAKK, Müller 1604 (20), 8), *suhre ninck kaunij tröstliko Ramatust*, [---] *se Pöha Bibel* 'suurest ning kaunist trööstlikust Raamatust' (VAKK, Müller 1605 (25), 2). Müller kasutab eestikeelses tekstis sõna *piibel* saksapärasest vormi *Bibel* paaril korral ka ilma sõnata *raamat*, lisades ette omadussõna *pöha*, nt *se Pöha Bibel on teuws sest mainitzußeßest* 'see Püha Piibel on täis seda manitsust' (VAKK, Müller 1605 (30), 2).

Piibli või selle osade kõrval räägib Müller ühes tekstis (VAKK, Müller 1605 (25), 1) aabitsaraamatust:

Waidt nüith eb olle meÿe N. sÿn Maa pæl enamb mitte, kuÿ nedt eiket Nohret Lapset, ke eßimelt sawat Schole panduth, neile saab **v̄x Ramat** antuth, nõie, **A.B.C.** sest samast **Ramato** moistußeßest, opwat næmat Iumala eikeste tundma, nîck nedt toiset ramatuth moistma, kuÿ næmat v̄lles kaßwawat nîck wanamax sawat.

'Vaid nüüd ei ole meie siin maa peal midagi enam kui need õige noored lapsed, kes esmalt saavad kooli pandud, neile saab üks raamat antud, nimetatud ABC. Sest samast raamatu mõistmisest õpivad nemad Jumalat õigesti tundma ning neid teisi raamatuid mõistma, kui nemad üles kasvavad ning vanemaks saavad.'

Eestikeelse aabitsa olemasolu sellel ajal ei ole kindel (vt Pöldvee 2011a: 588–589), kuid vajadus sellise raamatu järele oli Mülleri jaoks ilmne. Nagu ka see, et raamatuid peab olema mitut sorti. Tema jutlustes on lisaks raamatule kui Piibli osale või kogu pühakirjale juttu veel igavese elu raamatust (VAKK, Müller 1601 (37), 1), millega on mõeldud nimekirja igavest elu väärivatest inimestest, mälestusraamatust (VAKK, Müller 1604 (19), 1; Müller 1605 (30), 8), käsuraamatust (VAKK, Müller 1604 (20), 9), võlaraamatust (VAKK, Müller 1606 (34), 5) ja ka salaraamatust (VAKK, Müller 1603 (13), 5), mille all ta mõtleb Johannese ilmutusraamatut. Ka mainib Müller usu-isa Lutheri kirjutatud raamatuid (VAKK, Müller 1603 (9), 10).

Mülleri jutlustes (nt VAKK, Müller 1605 (25), 7) esineb sõna *raamat* samuti kin- nitava tunnistuse tähenduses, nagu see oli juba kirjas *moder'*ile:

[---] sesama on **v̄x eike Ramat** ehk Silma tächt, nente Jumala Lapsede, ehk nente Risti vsckuliste Inimeste Kañatußest [---]

'Seesama on üks õige raamat ehk silmatäht [vrd tunnustäht] nende Jumala laste ehk nende ristiusuliste inimeste kannatusest'

Mülleriiga sarnane sõna *raamat* mitmekesine kasutus ilmestas teistegi XVII sajandi eesti keeles kirjutavate autorite tekste. Arvestades vaimuliku kirjavara valdavust sel ajal, on ootuspärane, et *raamat* tähendas kõige sagedamini Piibli-raamatut.

Christoph Blume 1662. aasta teoses „Das Kleine Corpus Doctrinae” tähendas *Jummala Ramat* 'jumalaraamat' Piiblit, sellest kirjutas ta ka kui *põhast Kirjast* 'pühakirjast'. Blume (VAKK, Blume 1662, 21) tutvustas katekismust väikese jumala-raamatuna:

Sest koggonis Catechismus ep olle muhd mittakit kud üx pissokenne **JUmmala Ramat** [---]

'Sest kogu katekismus ei ole muud midagi kui üks pisukene Jumala Raamat'

Heinrich Stahli tekstide sõnastiku (Habicht jt 2015) andmetel esineb selle XVII sajandi mõjukaima kirjamehe tekstides sõna *raamat* 89 korral, olles saksa sõnade *Buch* ja *Brieff* vaste (Habicht jt 2015: 356). Stahlil tähendab *önnistusse raamat* 'önnistuseraamat' (VAKK, Stahl 1637 (HHII), 172) või *ello rahmat* 'eluraamat' igavese elu raamatut, kuhu kantakse usklike nimed. Nagu Müller, kirjutab ka Stahl selle kõrval *wölga rahmattost* 'võlaraamatust' (VAKK, Stahl 1638 (HHIV), 215) ja *Pattude Rahmattost* 'pattude raamatust' (VAKK, Stahl 1641 (LSI), 542). Kõige sagedamini märgib *raamat* temalgi Piibli osasid, nt *wihs Mose rahmatut* 'viis Moosese raamatut', *Jeremia nutto rahmat* 'Jeremia nuturaamat', *laulorahmat* 'lauluraamat' (sks *Psalmenbuch*)' jms.

Tartukeelne Joachim Rossihnius mainis oma teostes (VAKK, Rossihnius 1632) kiriklike talituste raamatuid, nagu *Laulatamise raamat*, vrd sks *Traubüchlein* 'pulmaraamat', ja *Se ramat sest Ristmissest*, vrd sks *Tauffbüchlein* 'ristimisraamat'. Rossihniusel tähendab *raamat* samuti arveraamatut ja kooliraamatut.

Sõnastikusõnaks sai *raamat* esimest korda eesti kirjakeele ajaloos juba Stahli „Vocabulas”: *buch / rahmat / rahmatust* (Stahl 1637: 46), samas ka *briefff / rahmat / rahmatust* (Stahl 1637: 45) ning sõnumi tähendust edasiandvana liitsõnas *raamatu-kandja* 'käskjalg': *bote / kesck / kesckist / rahmatokandija* (Stahl 1637: 44).

Heinrich Gösekeni saksa-(ladina)-eesti sõnaraamatus (1660) esineb *raamat* mitmes tähenduses ja sõnaseoses (vt Kingisepp jt 2010: 586). Sõna *raamat* märgib seal nii raamatut (sks *Buch*) kui ka kirja või teadet (sks *Briefff*). *Raamatut* 'raamatud' mitmuses tähendab raamatukogu, juba Stahli (1637: 96) esinev *ramato nachk* 'raamatunahk' paberit, *Raamato Koor* 'raamatukoor' raamatukaasi või pärgamenti, *raamato Sepp* 'raamatusepp' raamatuköitjat, *Raamato Saarn* 'raamatusaarn(aja)' kirjutajat või sekretäri, *Raamoto kandia* 'raamatukandja' käskjalga või saadikut jm. Göseken on kirja pannud ka *Aick Ramat* 'ajaraamat' kroonika ja *Techte-Raamat* 'tähtraamat' kalendri tähenduses (vt Kingisepp jt 2010: 312, 676); aabits (*ABC-Buch*) on tal *essi-menne lapse Ramat* (vt ka Põldvee 2011b: 62). *Raamato pehle panna* 'raamatu peale panna' märgib Gösekenil raamatusse kirja panemist ehk inventeerimist (Kingisepp jt 2010: 586).

Pühakirjast kirjatäheni

Kui XVII sajandil on märgata sõna *raamat* tähenduste mitmekesisustumist, siis sõna *kiri* esineb raamatu tähenduses üha harvem, tähistades peamiselt pühakirja. Tegu on ju tollal põhiliselt tõlkekirjandusega saksa keelest või saksakeelsest lähtetekstist mõjutatud kirjatöödega, kus *kiri* vastab enamasti saksa sõnale *Schrift* 'kiri; kirjaviis; kirjatöö'.

Georg Mülleri jutlustes esinevad *kiri* ja *raamat* mõnikord veel kõrvugi: *Kiria, echk Ramatode* '(püha)kirja ehk raamatute' (VAKK, Müller 1603 (9), 10). Siin tähendab *kiri* üldiselt pühakirja, mitmuses *raamatud* aga selle osi. Mülleril on ka rinnastusi, nagu *Jumala Sana ninck Kiria* 'Jumala sõna ning kirja' (VAKK, Müller 1601 (5), 8). Piibel on Mülleri jutlustes ka *Pöha Kirri* 'pühakiri' (VAKK, Müller 1601 (36), 10), *Jumala Kirri* 'Jumala kiri' (VAKK, Müller 1601 (5), 8), seda väljendit kasutab ka Jacob Kohten: *Jumala Kirjast* (VAKK, Kohten 1647, 5).

Mülleril võib *kiri* märkida samuti Piibli osi: *Prophetide ninck Apostlide Kirry* 'prohvetite ning apostlite kiri' (VAKK, Müller 1605 (24), 1). Hiljem on väljendit samal viisil pruukinud Christoph Blume (VAKK, Blume 1662, 19):

JUmmala Sanna on se Oppedus / kumba JUmalast tehta andtut nink **Prophetide nink Apostlide Kirjade sees** üchte pantut on [---]
'Jumala sõna on see õpetus, mis Jumalast teada antud ning prohvetite [raamatute] ning apostlite kirjade sees ühte pandud on'

Piibliraamatu tähenduses ilmneb *kiri* ka Stahli tekstides, saksa keeles vastab sellele *Schrift* (nt VAKK, Stahl 1641 (LSI), 419):

Se Wanna Testamenti Kirri on Ebraische Keele siddes enne Christusse sündmisse kirjutot / [---] Die Schrifft Altes Testaments ist in Hebraischer Sprache vor Christi Geburt geschrieben [---]

'See Vana Testamendi kiri on heebrea keeles enne Kristuse sündimist kirjutatud'

Sarnaselt Mülleri jutlustele võib *kiri* tähistada Stahlil (VAKK, Stahl 1637 (HHII), 30 jm) ja Blumel (VAKK, Blume 1662, 21 jm) kogu pühakirja, nii nagu seda võib teha saksa *Schrift*. Rõhutatuna on see siis ikka *Pöha Kiri*, sks *die Heilige Schrift*. Uue Testamendi tõlkes kasutab Stahl terminit *kirjatundija*, sks *ein Schriftgelehrter*, mis juudi seaduse kitsarinnalise tõlgendaja tähenduses saab halvustava varjundi. (Vt Habicht jt 2015: 160)

Nagu sõnal *raamat*, on ka sõnal *kiri* juba XVII sajandil mitmeid tähendusi. 1697. aastal kirjutatud *Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset* 'Meie kõige armulisema kuninga sõjaseadused' mainivad neid, *Kes Genneralilt öhe kaizmise Kirja ehk passi rahmato on sahnut* 'kes kindralilt ühe kaitsekirja ehk passiraamatu on saanud' (VAKK, 1697-soddasäduset, 5). Sõna *passiraamat* jääb eesti keeles käbele mitmeks sajandiks.

Heinrich Göseken kasutas sõna *kirri* kahes põhitähenduses: *kiri* (sks *Schrift*) ja nimekiri (sks *Verzeichnis*) (vt Kingisepp jt 2010: 413); *kirja tehhekene* 'kirjatähekene' märgib kirjatahte (sks *Buchstab*) või numbrit (sks *Ziffer*). Kirja postiga saadetava kirjaliku teate vms tähenduses (sks *Brief*) esitab alles August Wilhelm Hupel XVIII sajandi teisel poolel (vt allpool).

Raamat, kiri ja kirjakeel XVIII–XIX sajandi allikates

XVIII sajandi alguseks on sõnade *raamat* ja *kiri* põhitähendused ja kasutusseosed eesti kirjakeeles üldjoontes välja kujunenud. Täpsustuvad kindlat tüüpi raamatute ja teiste kirjalike tekstitüüpide nimetused. Õpetlased said ka nime *ramato mehed* 'raamatumehed' (Helle 1732: 166).

1739. aastal ilmus esimene trükitud eestikeelne Piibel, tiitellehel nimetus „Piibli Ramat...”. Tõlkija Anton Thor Helle kirjutas aga selle eessõnas, et armsa maarahva ja tema sõprade kätte on jõudnud „keik se Piibli ehk Jummalä pühha Kirja ramat”. Piiblit kirjutati XVIII sajandil nii nõrga kui ka tugeva algustähega, nii lühikese kui ka pika *i*-ga esisilbis (vana kirjaviisi kohaselt pidi ainult kinnises silbis kirjutama kaks *i*-d), vrd Arveliusel *bibli ramato* (VAKK, Arwelius 1782, 120), Hupelil *Pibli ramat* (VAKK, Hupel 1766, 118), *Piibli ramat* (Hupel 1780), Quandtil *wäikenne Pibel se katekismus* 'väikene Piibel [on] see katekismus' (VAKK, Quandt 1776, 43). XVIII sajandil oligi kõige tavalisem Piibli nimetamine koos sõnaga *raamat*: *Piibli ramat* või *Pibli ramat*. XIX sajandi jooksul hakati Piibli järelt *raamatut* üha rohkem ära jätma, *piibliiraamat* liitsõnana hakkas tähendama eeskätt Piibli üht osa. Piibli uusväljaannete tiitliks jäi lahku kirjutatult *Piibli Raamat* siiski kuni 1920. aastateni (vt Paul 1999: 843 jm).

Aabitsat hakati XVIII sajandil nimetama *abd*-raamatuks (Helle 1729: 21), alles XIX sajandi alguses juurdus sõna *aabits*: *abbitse ramat*, *abbits*, *awits* (Hupel 1780; vt Pöldvee 2011b). Otto Wilhelm Masing andis 1795. aastal välja aabitsa nimetusega „ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida”, 1823. aastal sai selle õ-tähega täiendatud väljaanne nimeks „Täieline ABD-Ramat”. Liitsõna *aabitsa-raamat* kasutas veel Carl Robert Jakobson enda välja antud aabitsas („Uus aabitsa-raamat, kirjanduses kust wiiekümne pääwaga lugema ja kirjutama wõib õppida”, 1867), ka aabitsa nimetus *ABD-raamat* püsis XX sajandi alguseni (nt Mickwitz 1887; Grossschmidt 1908).

Eesti kirjakeele arengus on tähtsad olnud kalendrid, mille kohta juba Göseken (1660: 152) pruukis *tähtraamatu* nimetust. See sõna leidis kasutust ka edaspidi, nt Arveliusel on vorm *tähtramato* 'kalendri' (VAKK, 1790-Arwelius, 193). Järgmistel sajanditel kasutati kalendri ja tähtraamatu nimetust sageli sünonüümselt, nt „Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-ramat 1778. Aasta peäle” (1777) ja „Ma-rahwa Kassuline Kalender ehk Täht-ramat ...” (1845), Friedrich David Lenzil ka „Aija-Kalender ehk tähtramat” (VAKK, Lenz 1796). See sõna on püsinud ka eesti rahva-keeles ning olnud XX sajandil tuntud nii põhja- kui ka lõunaeeesti murdealal (vt VMS: tähtraamat). *Aeg*- ehk *ajaraamat* jäi tähistama eelkõige kroonikat, aga võis mõnikord tähendada ka kalendrit (Wiedemann 1973 [1893]: 935).

Raamat eri tüüpi trükiste nimetusena muutus XVIII sajandil üldiseks: Johann Lithanderi tõlkes ilmus „Köki ja Kokka Ramat” 'köögi- ja kokaraamat' (VAKK, Lithander 1781), Friedrich Gustav Arveliusel „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat” 'Ramma Joosepi häda- ja abiraamat' (VAKK, Arweliu 1790). XIX sajandil on juba tuntud ka *aru*- või *arvuraamatud* 'registrid', *kaardiraamatud* 'atlased', *maksuraamatud*, *mälestuse*- ja *päevaraamatud* 'päevikud', *pildiraamatud* 'albumid', *sõnaraamatud* ja muud sorti raamatud (vt Wiedemann 1973 [1893]: 935).

Sõnaga *kiri* on XVIII–XIX sajandil moodustatud üha rohkemate kirjutiste ja dokumentide nimetusi. Pühakiri on endiselt *Põhha ~ Püha Kiri* ja Piibli osadid on mõnikord tõlkes nimetatud ka *ramatto*- ~ *raamatu kirjadeks* (VAKK, Piibel 1739, eessõnad). Siiski on Piibli esmatrükis apostlite kirjad esitatud raamatutena, nt *Paulusse Ramat Roma Rahwale* 'Pauluse kiri roomlastele', *Peetrusse 1. Ramat* 'Peetruse esimene kiri'; järgmistel sajanditel hakati neid algupäraselt kirjadena loodud tekste jälle kirjadeks nimetama. Igapäevases keelepruugis tähistas juba XVIII sajandil *kiri* ikka (kellelegi mõeldud) kirja, juhust või tõendit, nagu Hupel oma „Lühhikeses õppetuses” (VAKK, Hupel 1766, 98) kirjutas:

[---] kes hea melega need kirjad luggewad, mis seest nemmad õppiwad omma terwist üllespiddama ning nou leidma [---]
'kes hea meelega neid kirju loewad, millest nemad õpivad oma tervist hoidma ning nõu leidma'

Sõna *kiri* oma tänapäevases tavatähenduses posti teel saadetava kirjaliku teate vm tekstina (vrd sks *Brief*) on esimest korda esitatud Hupeli keeleõpetuse (1780)

sõnaraamatu osas, sealgi küll koos varasemate sõnaga *raamat* väljendatud tähendustega: *kirri*, *G. kirja* 'Schrift, Brief, Buch'.

XIX sajandi vallakohtute tekstidest on näha *kirja* sagedast kasutust selle aja rahvakeeles. Seal esinevad *oppuse kirjad* 'õpetuskirjad, juhendid' (VAKK, Alatskivi 1878), *appellatsiooni kirjad* (VAKK, Alatskivi 1878), *Nikruti* 'nekruti' *loosi kiri* (VAKK, Luke 1867), *seletuse kiri* (VAKK, Joosu 1870), ka *protokoll'i ärä kiri* 'protokoll'i ärakiri' (VAKK, Tarvastu 1872), *kreisipolitsei ring kiri* (VAKK, Aru 1890) jms.

Wiedemanni sõnaraamat (1973 [1893]: 290) tunneb ka juba sõnu *eeskiri* (sks 'Concept, Instruction, Vorschrift'), *hinnakiri* ('Preiscourant'), *juhatuskiri* ('Instruction'), *juhtkiri* ('Programm'), *lauakiri* ('Tischregister, Protocoll'), *märgukiri* ('Memorandum'), *päriskiri* ('Original'), *põhja- ~ põhjuskiri* ('Statut'), *rinkkiri* ('Circulaire, Rundschreiben, Encyclica'), *teaduskiri* ('Bericht, Communicat'), *teaduzekiri* ('Verschlag'), *tulekiri* ('Transparent'), *tunniskiri* ('Attestat, Zeugniß'), *woli- ~ woliuskumizekiri* ('Vollmacht') jm. Olgu need näited kinnituseks, et suur osa eri sorti kirjadest kui kirjalikest tekstidest oli XIX sajandi lõpuks endale nime saanud, kuigi vorm või tähendus on võinud hiljem mõnevõrra teiseneda.

Kirja keele kui kirjutatud kindlakujulise (raamatu)keele üle arutleb Otto Wilhelm Masing (1822: 61) XIX sajandi alguses väljaandes *Marahwa Näddala-leht*: „sest tõine on **kirja keel**, ja tõine se, mis iggapäwases ja issikeskises ellus kulukse”; samas toob Masing võrdluseks saksa kirjakeele, siin *kirjakeele* ka liitsõnana kokku kirjutades. Kirjakeel sai kindla tähenduse ja kasutuse rahvusliku ärkamise ajaks ning Wiedemannil (1973 [1893]: 270) on *kirja-k.* ehk *kirjakeel* juba sõnaraamatusõna, mille saksa vasted on 'Schriftsprache, Büchersprache'.

XIX sajandi lõpul on *kirjakeel* saanud üldmõistetavaks eesti keele sõnaks, nagu 1895. aastal ajalehes *Olevik* ilmunud teates setode keelelise käitumise kohta: „Üleüldse räägiwad nad [setod], nagu ma tähele panin, siitmaa inimestega kui wähegi wõiwad, enam **kirjakeeles**, oma wahel jälle enam murdelist keelt ja isandameestega kõige päält ikka Venekeelt” (Weike 1895: 659). *Kirjakeel* põhjaeestilise ühiskeele tähenduses oli selleks ajaks endale eesti kultuuris kindla koha sisse võtnud. *Raamatu-keel* juurdus aga eesti sõnaraamatutes omaette märksõnana alles XX sajandil, kuigi **raamatu keelena** oli sündinud juba palju varem.

Kokkuvõtteks

Eesti raamatu ja kirjakeele ajalugu algab reformatsioonijärgsete sündmustega 500 aastat tagasi. Kirjakeele ajaloo esimestest sajanditest on aga säilinud üsna piiratud ja fragmentaarne tekstikorpus. Samas hõlmab see eri laadi tekste, milles kajastub osaliselt selleaegse eesti kirjaliku keele mitmekesisus. XVI–XVII sajandi keeleandmed näitavad, et juba sel ajal kasutati eesti kultuuri kujunemisloos keskseid sõnu, nagu seda on *raamat* ja *kiri*, erinevates seostes; see viitab nende põhitähenduste veel varasemale kujunemisele. Nii *raamat* kui ka *kiri* tähendasid XVI–XVII sajandil kirjalikke ürikuid, raamatuks nimetati eelkõige pikemaids trükitud või käsitsi kirjutatud tekste,

kirjaks konkreetse adressaadi ja funktsiooniga lühemaid tekste. Erandiks olid Piibli ja selle osade nimetused, mida võis märkida mõlema sõnaga.

Üheks põhjuseks, miks kodunes eesti keeles saksa sõna *Bibel* eeskujul laensõna *piibel*, on selle eesti keele fonoloogilise struktuuriga kohandamise hõlpsus, lisaks aitas kaasa keskalamsaksa ja hiljem ülemsaksa keele tugev mõju eesti kirjakeelele. Paistab samuti, et XVI sajandiks oli sõna *raamat* muutunud eesti keeles palju tavalisemaks sõnaks kui *raamattu* soome keeles. Vanemas eesti kirjakeeles võis *raamat* tähendada peale iseseisva trükise ka kinnituskirja või dokumenti, kuid selline kasutus on sajandite jooksul taandunud. Sõnad *raamat* ja *kiri* jäid kuni XX sajandini sünonüümselt kasutusse üksnes pühakirja ehk piibliraamatu tähenduses. Raamatute, kirjasõna ja dokumentide eri tüüpe on järjepidevalt lisandunud. Juba XIX sajandi lõpuks oli neist paljude jaoks loodud oma (liit)sõnad, hiljem, teadliku keelekorralduse aegadel, on mitmete tähendust ja vormi kohendatud ning loodud juurde sõnu uut tüüpi raamatute ja teiste kirjalike tekstide jaoks.

Artikkel on kirjutatud Eesti Teadusagentuuri projekti „Idast läände: eesti keele ja lõuna-läänemeresoome keelte tüpoloogiline muutumine uurali taustal” (PRG2184) ja Eesti juurte tippkeskuse (Eesti Haridus- ja Teadusministeerium, projekt TK215) toel. Autor tänab erinumbri toimetajaid Külli Prillopit ja Külli Habichtit ning artikli retsensenti oluliste täienduste ja täpsustuste eest.

VEEBIVARAD

DIGAR = Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. <https://www.digar.ee/arhiiv>

EEVA = Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu. <https://utlib.ut.ee/eeva/>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/>

VAKK = Eesti vana kirjakeele korpus. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

VAKS = Vana kirjakeele sõnastik (digi-VAKS). Tartu Ülikool. <https://sisu.ut.ee/vaks/>

VMS = Väike murdesõnastik. Peatoim Valdek Pall. Eesti Keele Instituut. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vms/>

KIRJANDUS

Alvre, Paul 1984. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas I–II. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 335–342; nr 9, lk 538–543.

Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.

Grossschmidt, Otto 1908. ABD-raamat: Täieliku lugemise õpetuste ja peatükkidega. Tartu: K. Jaik. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/21407>

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon. <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>

- Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Pirso, Urve; Prillop, Külli 2000.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli; Penjam, Pille; Prillop, Külli 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helle, Anton Thor 1729.** Öppetus ning Maenitsus. – Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament ehk Ue Seädusse Ramat. Tallinn: J. Köler, lk 11–28.
<https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/14791>
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
<https://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Jakobson, Carl Robert 1867.** Uus Aabitsaraamat, kust wiiekümne pääwaga lugema ja kirjutama wõib õppida. Peterburi: Kaiserlik Akadeem.
<https://www.digar.ee/id/nlib-digar:100310>
- Johansen, Paul 1959.** Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung, v 4, lk 523–532.
- Jussila, Raimo 1998.** Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Kettunen, Lauri 1930.** Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. – Eesti Keel, nr 1–2, lk 1–7.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laanekask, Heli 2019.** Eesti filoloog olla. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 77.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Lukas, Liina (koost) 2021.** Balti kirjakultuuri ajalugu. I kd. Keskused ja kandjad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Masing, Otto Wilhelm 1795.** ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida. Tartu: Grenzius. <https://www.digar.ee/id/nlib-digar:100429>
- Masing, Otto Wilhelm 1822.** Marahwa Näddala-leht. Tartu.
- Masing, Otto Wilhelm 1823.** Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida. Tartu: J. C. Schünmann. <http://kivike.kirmus.ee/AR-20166-49406-45333>
- Metslang, Helle; Habicht, Külli 2019.** XIX sajandi eesti kirjakeel vahekeelest sulandkeeleks. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018), lk 111–140. <http://doi.org/10.5128/ERYa15.08>
- Mickwitz, Eugen 1887.** Wastne ABD-Raamat nink Luteruse wäikene Katekismus. Tartu: K. Mattiesen. <https://www.digar.ee/id/nlib-digar:427634>
- Müller, Georg 1891.** Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis,

- herausgeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Universität Dorpat. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünftehnter Band. Dorpat: Schnakenburg.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Pilvik, Maarja-Liisa; Muischnek, Kadri; Jaanimäe, Gerth; Lindström, Liina; Lust, Kersti; Orasmaa, Siim; Tärna, Tõnis 2019.** Mõistus sai kuulotedu: 19. sajandi vallakohtu-protokollide tekstidest digitaalse ressursi loomine. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 15, lk 139–158. <https://doi.org/10.5128/ERYa15.08>
- Praakli, Kristiina; Koreinik, Kadri 2020.** Keelemuutus vs. sotsiolingvistiline muutus. Eesti keele sotsiooperioodid *re-revisited*. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 915–934. <https://doi.org/10.54013/kk756a1>
- Prillop, Külli; Pajusalu, Karl; Saar, Eva; Soosaar, Sven-Erik; Viitso, Tiit-Rein 2020.** Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- Põldvee, Aivar 2011a.** Esimene eestikeelne aabits. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 588–599.
- Põldvee, Aivar 2011b.** Viis aabitsat ja Forseliuse õppeviis. – Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13. Raamat ja aeg 2.) Toim Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 60–122.
- Ross, Kristiina 2019.** Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 57–68. <https://doi.org/10.54013/kk735a5>
- Ross, Kristiina; Soosaar, Sven-Erik 2007.** Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 769–782.
- Soosaar, Sven-Erik 2020.** Eesti tüvevara päritolu. – Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, S-E. Soosaar, Tiit-Rein Viitso, Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 337–375.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach. Reval: Chr. Reusner der älter. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>
- Uibo, Udo 2020.** Sõna lugu. Raamat ja grammatika. – Horisont, nr 6, lk 7.
- Undusk, Jaan 2012.** Luterlik, valgustuslik ja romantiline keeleideoloogia meie vanemas kirjakultuuris. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 73–90.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon esthonicum germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Weike, J. T. 1895.** J. T. Weike reisikiri (5. järg). – Olewik, nr 28, 11. VII, lk 658–659.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Õim, Asta 2023.** Eesti keele teetähised. Toim Jüri Valge. Tallinn: EKSA.

Karl Pajusalu (sünd 1963), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele ajaloo ja murrete professor (Jakobi 2–425, 51005 Tartu), karl.pajusalu@ut.ee

The meaning of *raamat* 'book' and *kiri* 'letter' in old written Estonian

Keywords: old literary language, historical sociolinguistics, lexical change, lexical borrowing, Estonian

This article explores the historical development of the meanings of two key words in 16th–19th century literary Estonian – *raamat* 'book' and *kiri* 'letter, message, etc.' Literary Estonian emerged in the first half of the 16th century, following the Reformation, with the translation of religious literature from German. Even at that time, the Estonian words *raamat* and *kiri* were used with distinct meanings. This article examines the evolution of their usage, drawing primarily on Corpus of Old Written Estonian and dictionaries. At the same time, it seeks to answer how and why, unlike in Finnish, the word *raamat* in Estonian came to refer to various types of texts, while *kiri* retained meanings that diverged from its Finnish counterpart, *kirja* 'book'.

In old written Estonian, both *raamat* and *kiri* referred to written documents. Over time, the word *raamat* became associated with longer printed or handwritten texts, while *kiri* referred to shorter texts intended for a specific recipient and purpose. Both words were used to denote the Bible and its parts. The usage of these words by Baltic German religious authors was influenced by the example of German words, such as *Buch*, *Schrift*, and *Brief*. However, there were also several semantic developments that occurred independently of German influence. With the diversification of Estonian written culture, new types of books, documents, letters, and other written texts have continued to be introduced over the centuries. Already by the late 19th century, compound words had been created to describe many of these. Later, as a result of deliberate language planning, further adjustments were made to both the meanings and forms of these words, leading to the creation of new terms for emerging types of books and written materials.

Karl Pajusalu (b. 1963), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Professor of History and Dialects of Estonian Language (Jakobi 2-425, 51005 Tartu), karl.pajusalu@ut.ee